

"LA BRUIXA": ELS VOLUNTARIS DEL PSUC A LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA (1936-1939)

"LA BRUIXA": PSUC VOLUNTEERS IN THE SPANISH CIVIL WAR (1936-1939)

Francesc Closa Salinas.
c/ Llibertat, 13, 1r, 1a, 25005, Lleida
fclosa75@hotmail.com

Rebut: 15/03/2011

Acceptat: 28/06/2011

Resum: El juliol del 1936 el PSUC, després d'ajudar a sofocar l'intent de rebel·lió militar a Catalunya, es reorganitzà preparant-se per a la guerra. Una de les seves primeres mesures va ser la d'enviar milicians voluntaris al front d'Aragó i així frenar l'avanç rebel. Paral·lelament bastí una àmplia xarxa de nuclis en el territori preparats per a l'ensinistrament dels futurs combatents. Amb el pas del temps les primeres columnes es reorganitzaren sota la denominació de divisió Karl Marx convertida a mitjans del 1937 en la divisió 27. Les seves gestes bèl·liques han provocat que hagi passat a la història amb el sobrenom de "La Bruixa".

Paraules clau: Guerra Civil, PSUC, del Barrio, milícia.

Abstract: *In July 1936 the PSUC after helping suffocate the attempted military rebellion in Catalonia, was reorganized in preparation for war. One of his first moves was to send volunteer militia on the Aragon front and thus halt the rebel advance. Parallel built an extensive network of centers in the territory al'ensinistrament prepared for future combatants. Over time, the first columns are reorganized under the name of Karl Marx division turned in mid-1937 in Division 27. His military exploits have caused it has passed into history with the nickname "La Bruixa".*

Key Words: *Civil War, PSUC, del Barrio, militiaman.*

SUMARI: El PSUC al front; De l'exèrcit de Catalunya a l'Exèrcit de l'Est. De la divisió Karl Marx a la 27à; La reorganització després de l'ocupació de Lleida: el front del Segre; La batalla de l'Ebre; La divisió 27 es prepara per a l'ocupació de Catalunya.

Després de sufocar, apaivagar i acabar amb l'intent de rebel·lió militar a Barcelona les principals agrupacions polítiques i sindicals catalanes se centraren i dedicaren a reclutar, formar i enviar milicians als principals escenaris bèl·lics, especialment al front d'Aragó. Primerament, però, dugueren a terme el repartiment d'espais i organitzaren una xarxa de punts d'atenció per tal de donar resposta a les principals demandes que la nova conjunta de guerra requeria.

El PSUC i la UGT no en quedaren al marge. La Cambra de la Propietat Urbana fou transformada en la seu política i militar del PSUC. El simbòlic edifici barceloní de La Pedrera, ubicat al Passeig de Gràcia, també seria incautat pel PSUC i serví com a oficina de la Comissió de Transports, presidida per Joan Comorera. El Cercle Equèstre es convertí en el Casal Carlos Marx, quarter general del PSUC.

El 25 de juliol sortí de Barcelona la primera columna patrocinada pel PSUC-UGT. La dirigien Josep del Barrio i Antonio Trueba – aquest darrer pertanyia al sindicat d'Hosteleria de la UGT- i estava assessorada militarment pel comandant d'infanteria Enric Sacanell. La conformaven uns dos mil milicians amb tres bateries d'artilleria. Els acompanyaven alguns estrangers que es trobaven a Barcelona amb motiu de l'olimpíada popular els quals conformarien el batalló o centúria *Thaelmann*. La dirigia Hans Beimler, membre del comitè central del Partit Comunista Alemany. En desconeixem la seva xifra exacta, però sabem que ben aviat –a les primeries del mes d'octubre- se'ls uniren nombrosos comunistes d'origen alemany i austríac provinents de

França on hi vivien en qualitat de refugiats polítics. Ben aviat se'ls uniren d'altres provinents d'Escandinàvia, Bèlgica i Polònia. Tots ells tenien com a denominador comú la lluita contra qualsevol signe de feixisme. Amb molt d'entusiasme afirmaven a la revista *Estampa* ("Dos días con la centuria Thälman", 1936: 13-14):

[...] la lucha de España es nuestra propia lucha. La lucha del antifascismo mundial contra el fascismo internacional, la victoria del progreso sobre un pasado nefasto: la victoria del humanismo y de la cultura sobre el asesinato organizado...

Molts d'ells tenien instrucció militar ja que havien participat en les accions bèl·liques de la primera guerra mundial (*La Vanguardia*, 1936e: 3). Segons la secció "Rot Front" (Front Roig), apareguda a *Mi Revista*, a les darreries de 1936 la centúria ja la conformaven 140 homes¹ ("La centuria Thaelmann", 1936: 40).

Des d'aquest moment tota la maquinària i esforços del PSUC i de la UGT es centraren en la creació, ensinistrament i enquadrament de futurs soldats els quals serien enviats al front aragonès. El seu objectiu seria frenar l'avanç rebel. En el nou entramat polític i militar jugà un rellevant paper l'antic quarter Jaume I, ubicat a la ciutadella de Barcelona, reconvertit en el quarter Carlos Marx. Allí

¹ La va dirigir el periodista de la CNT Eduardo Rubio Fernández. La seva redacció la integraven periodistes d'aquest sindicat, de la UGT, comunistes y republicans. S'autodefiní com una revista de "combate antifascista y no partidaria". Sortia quinzenalment i conjuntament a cròniques, articles i reportatges sobre els fronts de guerra i la reraguarda, també ofería informacions relacionades amb la indústria cinematogràfica, el teatre, la dona o el teatre.

hi funcionà una oficina de reclutament per als membres del PSUC i de la UGT i s'hi instal·là l'escola per a la formació dels futurs oficials i soldats del partit. El quarter el dirigia Raimundo Morales, expresident de les Joventuts Socialistes i Vicente Garcia Morera en realitzava les tasques d'adjunt i secretari. L'organització del quarter la dirigia un comitè polític conformat per divuit membres amb Raimundo Morales al capdavant. En els primers moments hi destacarien el capità Fuster i el capità de cavalleria Chaveli els quals s'encarregarien respectivament de la intendència i de les tasques d'investigació i justícia. Al principi del conflicte les bases les conformaven reclutes voluntaris tot i que a les darreries del 36 s'inicià una organització militar centrada en el reclutament forçós. Des d'una vessant purament militar el quarter presentava tres departaments que n'agilitzaven l'articulació. Successivament eren el de reclutament, el de reconeixement mèdic i sanitat i, en darrer terme, el d'enquadrament que preparava militarment els reclutes abans d'enviar-los al front. Els reclutes hi rebien formació física, una mínima instrucció militar i nombroses conferències encaminades a la difusió ideològica, política i sanitària del partit en la nova conjuntura històrica. En destacarien, entre d'altres, les realitzades pel delegat tècnic de l'escola militar del PSUC Juan Amer titulada *La escuela militar en el nuevo régimen social* i les del doctor Bevilla, responsable mèdic del quarter Carl Marx, sobre malalties venèries (*La Vanguardia*, 1936e: 1). Les dependències militars del quarter eren múltiples i donaven resposta a les necessitats dels seus usuaris. Tenia, per exemple, una àmplia biblioteca per als milicians amb més de 2.000 volums,

menjadors dirigits per cambriers pertanyents a la FOSIG² (de la UGT), perruqueria, bar, cantina, estanc, 72 dutxes, banys, dormitoris i quadres per animals. També comptava amb una infermeria, un hospital d'urgències, farmàcia i metges especialistes. Adquiriren notorietat els dentistes i els pediatres encarregats de cuidar i tenir cura dels nens de les famílies dels milicians ("El cuartel Carlos Marx", 1936: 18-19).

Al quarter també hi havia 300 homes dedicats exclusivament als treballs d'organització i una centúria de milicianes encarregades als serveis auxiliars de cuina i neteja. Les milícies del quarter crearen un òrgan de propaganda propi sota el nom de El Miliciano Rojo.

El moviment de milicians era enorme. Cada dia ingressaven una mitjana de 300 homes que en un període de 10 dies, segons la premsa partidista de l'època, estaven preparats, instruïts i en condicions de sortir cap al front (*Lluita*, 1936a: 1). De fet al cap d'un mes de la seva creació ja havien enviat al front a més de 9.000 homes. Aquesta xifra es descomposa en tres columnes: Carlos Marx (repartida entre Aragó i Mallorca), columna Espartaco (destinada íntegrament a Mallorca) i la columna 19 de Julio cap a Aragó. La darrera la dirigiria Ferran Rosell, com a delegat polític, i el capità d'assalt Manuel Gancedo, com a tècnic militar. La conformaven tres batallons de fusellers acompanyats de diverses seccions especialitzades de metralladores, morters, motoristes, dinamiters, transmissions i un grup de sanitaris. Nou dies després se

2 Aquestes sigles pertanyen a la Federació Obrera de Sindicatos de la Industria Gastronómica.

li sumarien nous efectius humans integrats en 6 centúries, la 39, 40, 41, 42, 43 i H. la comandava Bernardo Vicens com a tècnic militar³ (*La Vanguardia*, 1936c: 5). Cada centúria la dirigia un tècnic militar i un delegat polític o comisari del poble. Cada 10 homes estaven dirigits per un ajudant d'alferez i cada 30 per un alferes. El delegat polític de la centúria, després, a l'exèrcit popular, serà generalment capità o comissari de companyia. Lentament aquestes columnes van ser reforçades per altres unitats milicianes més petites. Algunes es crearen donant resposta a iniciatives i crides de comitès locals en diverses ciutats catalanes. Aquest va ser el cas dels 200 milicians de la UGT de Lleida que sortiren cap a Tardienta a les darreries d'agost del 36 (*La Vanguardia*, 1936a: 6) i de l'esquadró de Caballeria *Jean Jaurés* format a iniciativa del PSUC de Sabadell (*La Vanguardia*, 1936d: 6). D'altres, com el grup de milicians voluntaris de Tortosa –organitzats des del comitè de milícies antifeixistes del quarter vermell de la població– es traslladaren al casal Carl Marx per a la seva instrucció i posterior trasllat al front d'Aragó. La premsa de l'època ho relatava amb les següents paraules grandiloqüents:

Se pone en conocimiento de los ciudadanos de Tortosa que hoy día 9, a las siete de la tarde, se hará un desfile por esta ciudad y con una banda de musica, para despedir a los milicianos

³ Paral·lelament el PSUC enviava una altra nombrosa columna al front de Castella coneguda com Columna Libertad. La conformaven les centúries 12, 14, 15, 17, 25, 30 i 45 i les integraven milicians que havien lluitat a Aragó i l'ofensiva sobre Mallorca. Els acompanyaven dues centúries de metal·lúrgics de la UGT denominades Acero Rápido i centúries especialitzades de transmissions, morters, dinamiters i sanitat.

que, desde el Cuartel Rojo, van a juntarse con la columna que desde el cuartel de Carlos Marx de Barcelona, marchará al frente de batalla. Por lo que se espera de todos los ciudadanos de Tortosa, siempre dispuestos a dar ejemplo de humanidad y revolución, se les tribute una cordial y afectuosa despedida (*Lluita*, 1936b: 1).

Durant la segona meitat de setembre s'estava organitzant una secció de cavalleria amb 250 membres i es forjava un curs d'aspirants a oficials. Després de 8 dies d'instrucció en tècnica militar serien graduats com a caps de secció i en el de 15 dies com a caps de centúria⁴. L'1 de desembre de 1936 ja s'havien format 250 oficials. Les xifres s'anaren incrementant exponencialment. A principis del mes de març de 1937 el PSUC feia públic que tenia en el front aragonès més de 15.000 homes enquadrats en la "gloriosa División Carlos Marx" (*La Vanguardia*, 1937a: 7) nombre que s'incrementava fins als 20.000 efectius a les darreries de juliol (*Front*, 1937a: 1).

Les necessitats derivades de la guerra també es reflectiren en la creació d'un hospital propi denominat Hospital de sangre número 18 situat al carrer Lérida de Barcelona (Hervàs i Puyal & Cahisa i Mur, 1997: 173-184).

Els primers dies del conflicte la Caixa de Pensions oferí el seu pavelló de Montjuïc conjuntament l'Institut Clínic a la Generalitat perquè fos utilitzat com a hospital. La conselleria de Sanitat acceptà l'ofertament i

⁴ També tenim notícies que a principis d'octubre del 1936 partiren cap al front d'Aragó noves columnes formades al casal Karl Marx però ara per ara en desconeixem el nombre exacte i el nom dels seus líders militars (*La Vanguardia*, 1936c: 3; *La Vanguardia*, 1936d: 2).

situà el centre sota el director metge que ja ho era des de feia temps. Ben aviat, però s'introduïren elements del PSUC en tasques de vigilància de l'edifici fins que es va fer amb el seu control definitiu cap a les darreries del mes d'agost de 1936 (Hervàs i Puyal, 2004: 82). A partir d'aleshores dirigiria l'hospital el doctor Magí Miró Vives auxiliat en la tasca mèdica pels doctors Luis Alvarez, Federico Duran, Prat, Eduardo López i Sebastián Badia. La premsa de l'època el catalogaren com "uno de los mejores de España gracias a la perfecta coordinación de todos los servicios y por el material ultramoderno que tienen a su disposición los directores del Hospital" (*La Vanguardia*, 1936c: 3). Tot i que al principi el seu objectiu era rebre i atendre als ferits de guerra aviat fou més conegut per acollir el Servei de Transfusions de sang de l'exèrcit. En la seva organització hi jugaria un paper predominant Frederic Duran Jordà⁵. El doctor Duran, partint de les teoritzacions del metge rus Judine, a les darreries de 1936 havia creat una àmplia xarxa sanitària per permetre extreure, seleccionar i transportar al front i conservar en sistemes de refrigeració la sang per tal d'emprar-la on la requerissin els esdeveniments bèl·lics. Durant el mes de desembre de 1936 podia albergar 42 litres de sang llestos per a repartir-los i gaudia d'un camió especialment preparat per transportar-la al front impedit el seu deteriorament ("Cómo se efectúa la transfusión de sangre en el frente", 1936: 2-3). D'aquesta manera podien realitzar unes primeres transfusions al front de guerra i després traslladar al ferit a l'hospital més proper amb certes garanties ("El hospital de sangre del PSUC", 1937:

2). L'experiment reeixí ràpidament. Així ho asseverà el fet que a mitjans de 1937 l'hospital del PSUC tenia més de 3.000 donants de sang, xifra que superava de llarg les d'altres conflictes (*La Vanguardia*, 1937b: 3). L'eficàcia del procediment suposà que es practicà posteriorment per l'exèrcit rus durant la segona guerra mundial.

L'altruisme, la voluntarietat amb què actuava gran part de les catalanes i els catalans també quedà palès amb l'enviament d'aliments al front de guerra. Des dels primers dies del conflicte la reraguarda envià aliments als front d'Aragó. Les donacions particulars i les comissions de proveïments de poblacions com Girona, Sant Feliu de Guixols, La Bisbal, Calonge, Santa Cristina d'Aro, Sant Martí de Llémana així ho refermen. Per a Tardienta es precisaven tot tipus de productes, com cereals, conserves, tabac, tot tipus de bestiar, aviram, patates... (*L'autonomista*, 1936a: 3). Ara per ara només en tenim documentades un parell. La primera sortí el 10 d'octubre del 1936 cap a Barbastro i Tardienta. Es van fer arribar 3 vagons de trens replets de cereals, conserves, tabac, galetes, vins i robes d'hivern (*L'autonomista*, 1936b: 2). Al cap de pocs dies una cinquena expedició, organitzada per la comissió de proveïments de Girona, els enviava dos vagons de queviures i un de bestiar. Els acompanyaven dos camions amb roba d'abric i queviures cap a la primera bateria d'artilleria de Girona i cap a Tardienta (*L'autonomista*, 1936b: 3).

Seria interessant observar i analitzar com en els primers dies de guerra els milicians s'alimentaven i quina va ser la implicació de les diverses poblacions del principat per al seu proveïment.

⁵ Un bon reportatge sobre aquest hospital el podeu trobar en l'article: "Un hospital modelo en Montjuich" (1937, febrer 21) *Crónica* 380, pp. 2-4.

El PSUC al front

Tal i com dèiem anteriorment, la primera columna organitzada pel PSUC sortí de Barcelona a les darreries del mes de juliol de l'any 1936. Des del passeig de Gràcia es traslladaren a l'estació del Nord i es muntaren en els vagons de tren que els durien fins al front aragonès. Arribaren via ferroviària a Lleida on foren transportats per Monzò fins a Barbastre. Se situà al nord de la columna Durruti i ben aviat s'apoderaren de Tardienta, Sarinyena, Leciñena i Granyén, totes elles en mans rebels. La primera d'aquestes poblacions era un punt neuràlgic per a l'exèrcit republicà, atès que hi albergava un important nus ferroviari en la línia entre Barcelona i Madrid i era punt de trobada de les carreteres que connectaven Saragossa amb la ciutat de Osca.

La fragilitat i inestabilitat del front de guerra van fer que ens alguns moments la columna es dividís almenys en dos subgrups. El 16 d'agost, per exemple, repellia els durs atacs sobre Tardienta ("El enemigo sufre una grave derrota", 1936: 8) –per cert la població quedà enrunada- i al cap de sis dies actuava al sector d'Alcubierre-Almudévar frenant les tropes rebels provinents de Saragossa. Al cap de pocs dies ocupaven i fortificaven les poblacions de Granja i Cuervo situades entre Saugarren i Tardienta (*Heraldo de Tortosa*, 1936: 2). Ahora participava –conjuntament amb la columna anarquista Roja i Negra -en l'ofensiva republicana dirigida pel coronel Villalba que pretenia ocupar Osca i que els situà a només 600 metres de la ciutat ("A medio kilómetro de Osca", 1936: 8).

Durant la tardor de 1936, després dels primers dies d'incertesa en els pobles aragonesos, la

línia de front tendia a estabilitzar-se i definir-se tant en funció de l'avanç dels militars sublevats com en l'arribada de milicians provinents de Catalunya i llevant. La seva zona d'acció se situà als voltants de Tardienta, Robres i Alcubierre. De fet abastava des de la serra d'Alcubierre al sud fins a Lascasas al nord on enllaçava amb la columna Ascaso. L'àrea central del front de la columna incloïa les serres de Robres i Torralba. Al llarg dels darrers mesos de 1936 i les primeries del 1937 la columna de voluntaris del PSUC frenà els continus atacs rebels⁶. Ahora intentà reiteradament apoderar-se de dos importants i estratègiques cruïlles: Almudévar i l'ermita de Santa Quiteria (fig. 1). La primera era un punt geogràfic essencial de les comunicacions entre Saragossa i Osca, en estar situada a la carretera que unia les dues ciutats. Ocupar-la suposaria trencar les línies terrestres entre el centre i el nord d'Aragó. Per la seva part Santa Quiteria, ubicada sobre una zona montanyenca, dominava Tardienta i la plana que hi ha a Almudévar i cap a Saragossa. A més a més, des de l'ermita s'establí foc creuat controlant Tardienta i Grañén ("La división Carlos Marx", 1937: 11-12).

Els intents d'avançar sobre elles dos i avançar cap a Zuera no reeixiren. També fracassaren els atacs infructuosos durant tot el mes d'agost per tal d'apoderar-se de Perdiguera i la totalitat de la serra d'Alcubierre. L'enemic es trobava a la propera població d'Almudévar i la utilitzava com a punta de segeta dels atacs en aquest sector. En aquest sentit es prou eloqüent el següent fragment centrat a les darreries de 1936 (*Lluita*, 1936c: 5):

⁶ El procés pot resseguir-se a Camps & Olcina, 2006.

En el sector de Tardienta continuava la pressió enemiga, atacant els focs des de su sector de Almodóvar a nuestras línies avanzadas. A pesar de que el ataque ha sido fallido, el enemigo no ha logrado su objetivo, pues se le ha contenido y rechazado. En su ataque ha sido protegido por la aviación rebelde. Durante toda la mañana, ha continuado luchando.

Aquest sector, com veiem, va ser l'epicentre geogràfic de múltiples atacs i contraatacs entre ambdós bàndols fins al trencament del front de l'est a inicis de 1937.

Figura 1. Vista de la plana d'Alcubierre des de la posició franquista de Santa Quiteria. Al fons pot apreciar-se l'aqüeducte i la població d'Alcubierre.

Paral·lelament voluntaris del PSUC que lluitaven a Aragó es traslladaren a Madrid a auxiliar la capital de l'estat per tal de frenar

la dura embranzida rebel. El 10 d'octubre de 1936 quatre centúries de la Carles Marx s'hi traslladaren. Les comandaven els polítics més destacats de la columna del PSUC. Van formar el regiment Engels, conformat pels batallons Màxim Gorki i el Potemkin. Marcelino Usatorre dirigia el regiment i l'acompanyaven milicians com Joan Hernandez, -conegut amb el sobrenom de Negus- que ja gaudien de cert renom. Van participar lluitant al costat de les milícies locals i les brigades internacionals en els combats de la Ciudad Universitaria i la Casa de Campo. Allí hi trobarem per primer cop l'italià Francesco Scotti com a metge de la unitat. Ell i unes 10 infermeres (una era de Lleida i es va casar amb Scotti) van fer a Madrid una bona feina entre els ferits. Van sortir de Madrid al desembre d'aquell mateix any amb destí a Barcelona (*La Vanguardia*, 1936g: 2). El front s'havia estabilitzat i havien arribat reforços. Al cap d'uns dies tornaven al front d'Aragó.

Ben aviat el conflicte es feu patent en la rera guarda amb les notícies de les primeres baixes provinents del front de guerra. El capità d'enginyers Lopez Tienda, primer oficial d'organització del quarter Carl Marx, morí els primers mesos de guerra a Palacustan al capdavant de la seva columna. Entre els que calaren més i van tenir un major ressò social podem destacar els del coronel Giménez, el de Juan Ráfols Marot i el de Hans Beimler. El primer era tècnic d'artilleria, cap dels batallons de xoc de la columna del Barrio i cap d'estat major del front d'Aragó. La premsa de l'època en destacaria el seu "caràcter sincer i extraordinari valor" i el fet que en aquell front de guerra no es realitzava cap operació "sin la activa, inteligente y valerosa participació del coronel". El segon era delegat del

7 Una bona crònica dels primers mesos del conflicte podeu trobar-la a Arendt, 2009, autor d'origen alemany qui va tenir que marxar del seu país amb l'ascens de Hitler al poder. Lluitat amb la columna Karl Marx, ajudà a l'alfabetització dels soldats, organitzà una biblioteca ambulanti i va escriure articles en alemany per als seus compatriotes a la revista *La Llibertat*. Aquests van ser traduïts al català i publicats en els diaris *Mirador* i *Treball*. La seva obra esdevé un exemple de la implicació internacional en el conflicte i un testimoni de primer ordre per entendre què provocava la mobilització de milers de catalans.

quarter Carlos Marx on ocupava càrrecs de responsabilitat propagandística i d'agitació social des del principi de la sublevació rebel. Trobà la mort a Aragó quan es trobava realitzant una missió especial. La tercera baixa era Hans Beimler, antic diputat comunista del Reichstag alemany. Va tenir que fugir-ne quan Adolf Hitler es feu amb el poder del país germànic. Des d'aleshores ençà s'havia convertit en un dels estandarts europeus de la lluita antifeixista. Durant les primeres setmanes de la guerra civil espanyola havia liderat la columna de voluntaris Thaelmann. Les seves darreres accions bèl·liques les realitzà al front de Madrid lluitant contra les constants ofensives rebels ("El entierro de Hans Beimler", 1936: 3).

De l'exèrcit de Catalunya a l'Exèrcit de l'Est. De la divisió Karl Marx a la 27ª

La militarització de les milícies populars fou un procés llarg i progressiu que s'inicià a les darreries de 1936, concretament el 21 de novembre. En aquesta data la Generalitat de Catalunya realitzà un primer intent d'organització d'un exèrcit regular que substituís les columnes de milícies mitjançant la incorporació a files del personal de tropa de les lleves dels anys 1934 i 1935 d'Aragó i Catalunya. Es preveia l'estructuració de nou regiments d'infanteria, tres d'artilleria, tres grups de reconeixement divisionari, tres agrupacions d'enginyers, un grup d'intendència, un grup sanitari i l'aprovació d'un crèdit de 10 milions de pessetes per al seu finançament. Malgrat els esforços inicials, el decret d'organització de l'exèrcit de Catalunya fracassà⁸. Anàlogament, l'Estat Central creà un estat major encarregat de

coordinar i centralitzar les diferents formacions militars. Les múltiples columnes republicanes abandonaren el seu nom identificatiu de la seva adscripció política per un número. Es reestabliren els graus i els galons i únicament el problema de comandaments endarrerí la reconversió de les antigues milícies en un cos militar clàssic.

El 28 d'octubre del 1936 apareixia un nou decret de la Conselleria de Defensa en el qual s'indicava la militarització de les diverses milícies antifeixistes catalanes. Posteriors decrets i disposicions governamentals establiren les bases per a la creació d'un exèrcit més o menys regular⁹. Tot plegat es materialitzaria amb la militarització del front d'Aragó i la definitiva creació de l'exèrcit de Catalunya. La implantació d'una estructura militar clàssica es consolidà paulatinament gràcies a l'àrdua tasca realitzada pel comandant Vicenç Guarner. El 20 de febrer de 1937 signava una nova ordre en la qual s'organitzava definitivament tot el front d'Aragó. Quedava format per 5 divisions. La columna del Barrio passaria a denominar-se divisió Carles Marx i la conformarien 5 regiments d'infanteria i 6 bateries artilleres. Se li encomanà cobrir tota la regió compresa entre les localitats de Tardienta i la sierra d'Alcubierre. Amb el temps esdevindria la divisió 27. La dirigia José del Barrio. Per la seva part José Alcubierre actuava com a comissari polític (*L'autonomista*, 1937: 3).

8 Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya, núm. 341, 6 desembre de 1936.

9 Especialment important el publicat del 6 de desembre de 1936 en el qual es decretava la creació de l'Exèrcit de Catalunya; hi establia la mobilització dels recursos humans de Catalunya, la creació d'una nova estructura militar així com les remuneracions econòmiques que rebrien cada classe de tropa.

COS D'EXÈRCIT	QUARTER GENERAL	TROPA
X	Barbastro	130 Brigada Mixta 28 Divisió 29 Divisió
XI	Sariñena	27 Divisió* 26 Divisió 32 Divisió (reserva)
XII	Alcañiz	25 Divisió 30 Divisió 33 Divisió (reserva)
Reserva general de l'exèrcit	Barcelona	31 Divisió (protecció costa marítima)

Taula 1. Organització de l'Exèrcit de l'Est a primers de juny del 1937 (Font: Guarnier, 1980: 338-339).

Posteriorment, el 3 de juny del 1937, per ordre de Vicente Rojo, coronel en cap de l'Estat Major Republicà, el Conseller de Defensa de la Generalitat i Vicenç Guarnier, fou reconvertida en la 27a divisió descrita com el primer exemple "de organització del Ejército Popular Regular de la República en Cataluña" ("La UGT de Cataluña saluda a los combatientes de la 27 División", 1938: 2). D'aquesta manera s'aconseguien dues rellevants fites. En primer terme, la conversió de l'exèrcit del front d'Aragó que estava sota control català, és a dir, era autònom, fins a formar part de l'Exèrcit de l'Est dirigit per l'Estat Major Central de la República -realment era qui disposava dels recursos militars més importants- amb el general Sebastián Pozas Perea al capdavant. Així l'Exèrcit de Catalunya perdia tot tipus d'identitat catalana i arribà a convertir-se en un exèrcit a mercè dels postulats del PCE i del PSUC,

la seva versió catalana. En segon terme, les primerenques columnes de milicians anarquistes i comunistes es convertiren en petites divisions sota l'esquema d'exèrcit regular compost per tres regiments amb tres batallons d'uns 440 homes i 6 metralladores aconseguint militaritzar i reorganitzar el front de guerra a Aragó¹⁰ sota la denominació d'Ejército del Este (Taula 1). Expressat en altres paraules, les antigues formacions obreres i llibertàries esdevingueren, paulatinament, organitzacions pròpies d'un exèrcit convencional.

Els límits d'acció del citat exèrcit venien determinats al nord per la frontera pirinenca i al centre-sud per la línia establerta pel riu Noguera Ribagorçana fins la seva confluència amb el Segre, i aquest fins a la seva confluència amb l'Ebre; d'allí fins la confluència amb el riu Matarranya i d'aquest fins al punt que delimita de províncies de Terol

*Durant els cinc darrers mesos del 1937 la divisió 27 va tenir el quarter general a Fraga.

¹⁰ El procés evolutiu pot resseguir-se a Guarnier, 1980, especialment pp. 200-215; i en la de Cruells, 1974.

BRIGADA MIXTA	MATERIAL ARTILLER	CAP ARTILLER	UBICACIÓ GEOGRÀFICA
122	11a Bateria 75	Boris	Alcubierre
123	10a Bateria 75	Stefanelli	Robres
124	4a Bateria 105 de muntanya	Tinent Fernández Cadenas	Torralba

Taula 2. Organització de l'artilleria de la Divisió 27 el 15 de juny del 1937 (Font: elaboració pròpia a partir de les dades de Guarnier, 1980: 387).

i Saragossa fins a cercar la línia que separava les de Terol i Castelló.

La divisió Carles Marx, reconvertida com déiem en la 27 Divisió¹¹ (Taula 2), fou assignada a Manuel Trueba essent integrada dins l'XI Cos d'Exèrcit (CE), amb post de comandament a Sariñena¹². El seu primer comissari polític va ser Felipe García-Guerrera del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), i com a cap de l'estat major el comandant d'infanteria Eligio Mateo. La divisió estava composta per tres brigades mixtes: la 122, la 123 i la 124¹³. La primera

la dirigia el major de milícies Marcelino Usatorre; com a cap de l'Estat Major hi havia el capità Manuel Labandera i era el comissari polític l'Ignasi Tresaco. Dins del seu esquema organitzatiu, la 122 brigada mixta fou la més activa, especialment el seu primer batalló de xoc, anomenat originàriament "Konsomol", atès que era patrocinat pel sindicat de banca. Més tard passà a designar-se "batallón rojo de choque" i finalment "batalló de xoc". Es distingia per dur vestimenta de l'exèrcit roig de Rússia. La brigada 123 la comandava Enrique Oubiña i, finalment, la 124 era coordinada per Alfredo Semprún Ramos.

11 Al llarg de la seva història, formaren part de la divisió 27 l'escriptor Edmon Vallès, de Mequinensa, fundador de *Historia y Vida*; té un article titulat "La batalla de l'Ebre, juliol de 1938" a Massamunt, J. 2001: 90-91; el pedagog i líder socialista Josep Pallach; Sebastià Piera Llobera, de Santa Maria, secretari general del PSUC de febrer de 1946 a l'abril de 1947; Josep Solé Puig; Joan Cantó i Joan Abella, de la Conca de Barberà; Josep Guàrdia Cortès, de Lleida; Ramon Blanch, jutge de Pau d'Àger; Josep Brescó, de l'Hostal Sant Jordi de Montargull; Sebastià Macià, de Sallent i Josep M. Ferrer, Batalló Arthur de la Résistance francesa i cofundador de l'Amical d'Antics Guerrillers Espanyols de les Forces Franceses de l'Interior de Catalunya (Bernaus & Sánchez, 1999: 208-209).

12 En aquesta població oscense es construí l'aeròdrom que serví com a base de l'esquadra Alas Rojas que actuà al front d'Aragó des de les darreries de 1936. El camp pot visualitzar-se en el documental *Alas Rojas sobre Aragón* produït per Cinamond Films, dirigit pel tinent coronel Alfonso de los Reyes l'any 1937 amb una duració aproximada de 41 minuts.

13 La premsa partidista de l'època definia la divisió 27 com "una nova manifestació de disciplina i responsabilitat dins de

Cada brigada la conformaven 4 batallons d'infanteria; i havia a més un batalló divisionari i 6 bateries d'artilleria, sota la direcció del major Kühnel¹⁴.

L'avanç dels exèrcits insurrectes en el front del Nord va fer que l'Estat Major republicà preparés un seguit d'operacions militars per tal de distreure'ls. Una d'aquestes ha passat a la història com la batalla de Belchite (fig. 2). L'ofensiva s'inicià el 24 d'agost de 1937 en 8 punts diferents en un front de

l'Exèrcit Popular Regular" (Lluita, 1937: 1).

14 Tot el procés pot resseguir-se a Cuellar, 2004: 237-251.

Figura 2. Vestigis de l'antiga població de Belchite. En els combats van participar efectius de la 27a divisió republicana.

100 kilòmetres. La seva fita era apoderar-se de la capital aragonesa. Els efectius republicans s'organitzaren en 4 agrupacions de combat. Ens interessa especialment la primera, l'agrupació A, ja que hi adquiriren un important paper les tropes del PSUC. La seva direcció s'encomanà a Manuel Trueba, un dels tres organitzadors de la primera columna que el PSUC i la UGT enviaren conjuntament al front d'Aragó a l'inici del conflicte. Reunia les brigades mixtes 122, 123 i 124 de la 27a divisió, una part de l'antiga columna anarquista *Roja i Negra* i dues companyies de carros de combat i de blindats. L'agrupació A va trencar el front aragonès travessant el riu Gállego, va ocupar els pobles de San Mateo, Leciñena i Perdiguera i tallà la important via de comunicació que unia Osca i Saragossa. Malgrat els esforços republicans, les contraofensives dels insurrectes provocaren que l'ofensiva republicana fracassés. La mala actuació de Trueba suposà que fos substituït per del Barrio¹⁵.

¹⁵ Per a una primera aproximació a l'actuació política, sindical i militar de José del Barrio podeu consultar Front, 1937b: 1.

Després del seu heroic comportament en el setge de Saragossa i l'ofensiva d'Osca i Singra ("La UGT de Cataluña saluda a los combatientes de la 27 División, 1938: 2")¹⁶ -durant l'agost de 1937- on "casi sin más armas que su entusiasmo y valor contuvieron un ejército dirigido por militares profesionales que preparaban su agresión al pueblo desde hacía algunos meses" (*Avanzar. XVIII Cuerpo Ejército*, 1938: 1-2) la propaganda havia convertit la 27a divisió en una unitat mítica. La seva extraordinària mobilitat i eficàcia li havien valgut el sobrenom, assignat pel militar franquista Queipo de Llano, de "La Bruixa"¹⁷.

Durant els primers dies de setembre del 1937 va rebre l'ordre de traslladar-se des de Tardienta al nord de la província d'Osca. Un cop fracassat l'intent de l'alt comandament roig per ocupar Saragossa, ara pretenien endegar una nova ofensiva centrada a la zona pirinenca amb el doble objectiu d'ocupar Jaca i atreure les reserves nacionals per tal de reintentar un nou atac al sud de l'Ebre amb epicentre a Saragossa (Taula 3)¹⁸.

Pel costat republicà hi intervindrien les divisions 43¹⁹ i 27 amb el suport artiller de tres bateries de muntanya de 105 mil·límetres, una pesada de 155 mil·límetres, un batalló d'enginyers, una companyia de blindats i una

¹⁶ Aquesta dura batalla pot resseguir-se a Culebra, 1937.

¹⁷ Així ho afirma Josep Benet a Aixalà, 2004: 39.

¹⁸ L'evolució de la campanya pot resseguir-se en el relat de les vivències de primera mà realitzades a Galí, 1991, especialment capítols XX a XXV, pp. 525 a 548, i XXIX a XXXIV, pp. 565 a 616 i en la del també militar Guarnier, 1980: 213-255.

¹⁹ Tot i que incompleta doncs la 102 Brigada es trobava al sector al sud de l'Ebre i també hi mancava un batalló de la 72 Brigada. En definitiva, hi intervindrien la 130 Brigada, amb el comandant Bueno Ferrer al capdavant, i la 72 sota el lideratge de Beltrán. El comandament suprem de la divisió l'exercia el tinent coronel Escassi.

NOM	GRAU MILITAR	CÀRREC
José del Barrio	Mayor de milicias	Comandant de la 27 Divisió
Eligio Mateo Sousa	Mayor de infanteria	Cap de l'Estat Major divisionari
Marcelino Usatorre Roig*	Mayor de milicias	Comandant de la 122 Brigada Mixta
Enrique Oubiña Fernández-Ciel	Mayor de infanteria	Comandant de la 123 Brigada Mixta
Alfredo Semprún Ramos	Teniente coronel de la Guardia Nacional Republicana	Comandant de la 124 Brigada Mixta

Taula 3. Estructura organitzativa de la divisió 27 durant l'operació per ocupar Jaca (Font: elaboració pròpia a partir de la Documentació Roja, Ejército del Este, legajo 771, carpeta 19, del Servicio Histórico Militar, Madrid).

emissora de ràdio.

Les responsabilitats atribuïdes a la divisió 27 refermen i apunten el fet que s'estava convertint en una unitat essencial de l'exèrcit republicà al front de l'Est. Al capdavant s'hi trobava el major de milícies José del Barrio, qui assumia alhora el comandament de totes les forces del sector -distribuïdes en dues Agrupacions- i de l'operació. Del Barrio havia substituït al seu company del PSUC Trueba degut a la mala actuació del darrer en l'ofensiva sobre Saragossa a finals d'agost (Castán Ara, 1997: 1-9; 2009).

L'agrupació Nord era comandada pel tinent coronel Bueno, amb la 43 divisió de recent formació i un batalló de la 72 brigada. L'agrupació sud, dirigida directament per Del Barrio, també com a cap general de l'operació. La conformaven la divisió 27 més dos batallons de la 72 brigada. L'operació no acabà de quallar malgrat les significatives actuacions de les tropes dirigides per Del

Barrio al sector d'Almudévar, Ermita Santa Quiteria, estació de Zuera i Villamayor.

A les darreries del mes de gener de 1938, durant l'ofensiva de Terol, se situà al nord de l'atac. Destacà per l'ocupació de les poblacions de Las Celadas i Alfambra. Un cop més la iniciativa republicana es veié ràpidament truncada pels contraatacs nacionals. El general Varela atacava des del 17 de gener les posicions més en vanguardia dels republicans a Concul i San Blas amb la intenció d'apoderar-se frontalment de Terol. Els republicans contraatacaren des del Campo de Visiedo amb la intenció de tallar les comunicacions del valle de Jiloca i aïllar les tropes de Varela. L'atac s'inicià el 25 de gener i perdurà fins al 30 del mateix mes. La divisió 27 tallà la carretera entre Calatayud i Singra ocupant la zona de Villarquemado a Monreal del Campo. Ademés ocupà Singra i tallà les comunicacions per carretera entre Terol i

* Va morir a la URSS lluitant contra els nazis durant la Segona Guerra Mundial.

Saragossa. Aleshores va viure uns dels seus episodis més tràgics i ferotges, la batalla de desgast als voltants de Singra especialment a la cota 1079, coneguda com Los Cabezos de Singra. El nombre de baixes va ser tan seriós que ben aviat tingueren que replegar-se fins a les seves posicions inicials²⁰. Tísner, en les seves memòries, descrivia el continu degoteig humà dels atacants i indicava les mancances de l'exèrcit popular com les causants del fracàs. Són prou eloqüents les següents línies (Artís-Gener, 1992: 80-81):

Podem parlar de més de 100 baixes, a hores d'ara! I érem 238 combatents i no en quedem ni 110 aprofitables! Em dol profundament, Quim, que hàgim deixat tota aquesta gent pel camí sense poder auxiliar-la en cap sentit. Cal atacar i ocupar els Cabezos de Singra sense que valguin ni excuses ni pretextos i, au, com uns xais, endavant! I ni mitja dotzena de sanitaris que ens acompanyin, amb una capsa de gasa, un paquet de cotó fluix i un ampolla de tintura de iode! (...) Una operació militar contra la qual no hi ha pretextos ni excuses que hi valguin i que han d'efectuar menys de 300 homes sense metges, ni telèfons, ni proveïments, ni res; l'únic motor és una ordre militar forassenyada.

Tot i això el 18 de febrer encara ocupà Segura de Baños. A mig termini, però, els esdeveniments de la guerra decidiren el futur de l'operació. La recuperació de Terol per les forces de Franco -27 de febrer de 1938- endegà l'enfonsament dels republicans

a l'Est els quals es veieren obligats a una retirada total. Només la divisió de Líster, portada des de Madrid, i la 27a divisió (traslladada el desembre del 37 al front de Tequita de Jarque, Perales, Gálvez, Rillo i Mora de Ribuelos) aconseguiren endarrerir el seu imparable avanç. Ambdues unitats van permetre la retirada en cert ordre d'altres unitats, però arribaren fins al marge dret del riu Ebre amb perill de no poder-lo travessar. Per acabar-ho d'amarar, els nacionals atacaren pel nord, des d'Osca i els Pirineus. El front de Saragossa s'enfonsà. La divisió 27 fou embarcada a Valdorrobles i passà pel pont de Tortosa, defensada per les tropes de Líster, just abans que els nacionals. Dissortadament, però, part de la 124 brigada es va quedar en aquell costat, fins a Juneda; d'allí per Maials fins al cap de pont de la Granja d'Escarp on el primer batalló de xoc, amb l'ajud de carrabiners i quatre tancs reconqueriren la població de Punta Roja obligant als nacionals a retirar-se a l'altre costat del Segre²¹. La nit del 26 de març els nacionals creuaven el Cinca, per Massalcoreig i ocupaven el vèrtex on s'uneixen el Segre i el Cinca. Lleida quedava molt aprop de les aspiracions dels rebels. El *Campesino*, cap de la 46 divisió republicana, va rebre l'ordre d'impedir-ne l'ocupació. L'Exèrcit de l'Est li afegí un bon grapat d'unitats per tal de defensar-la. El cap republicà volia tota la divisió 27 sota les seves ordres, però l'alt comandament només li cedi dos batallons. La resta dels seus efectius foren traslladats en tren cap a Balaguer. El 5 d'abril va caure Lleida, el 17 el port de la Bonaigua i el 20 la població aranesa de Les.

²⁰ L'evolució de la batalla pot resseguir-se a Tuñón de Lara, 1986; Martínez de Baños Carillo, 2004: 313-314; Solano Sanmiguel, 2006: 183-189.

²¹ Les operacions bèl·liques en aquest sector poden resseguir-se en l'estudi escrit pel coronel Del Barrio sota el títol de "Algunas notas sobre la defensa y pérdida de Lérida", a CEHI, fons Del Barrio, 2(1)a(18).

La reorganització després de l'ocupació de Lleida: el front del Segre

Després de la retirada d'Aragó, la 27a divisió es va fer càrrec del sector del Segre integrada dins del recentment creat XVIII Cos d'Exèrcit i es produí la creació de les divisions 60 i 72, conformades amb els nouvinguts de les quintes del 41, del 27, del 28 i els voluntaris del Bruc. Gran part dels comandaments de la divisió 27 assumiren el lideratge de la nova formació de les divisions 60 i 72. D'aquesta manera del Barrio, passà a ser el cap del XVIII Cos d'Exèrcit. Satorres, fins aleshores cap del primer batalló de xoc de la 122 brigada, fou nomenat cap de la divisió²² i Garcia Matas passà de comissari de la divisió 27 a comissari del XVIII Cos d'Exèrcit²³.

La 27a divisió va prendre part a la campanya-ofensiva del Merengue i el cap de pont de Balaguer²⁴, realitzada en dues fases del mes de maig del 1938: del 22 al 26 foren les més

intenses i del 26 al 31, de molt poca intensitat fins a la seva suspensió (Mezquida, 1972; Galitó *et al.* 2006).

Efectivament, entre els dies 22 al 31 de maig del 38, tingué lloc una àmplia ofensiva militar de tanteig organitzada per l'Estat Major Central, amb la intencionalitat de provar l'eficàcia de les noves unitats reorganitzades i d'atreure les forces de l'enemic, que pressionaven al sector de Castelló intentant ampliar el terreny que anava de Terol fins a Morella. L'objectiu específic, a més, era ambicions: reduir els caps de pont de Trep, de la Baronia i de Balaguer, empènyer les forces enemigues fins a la línia del Cinca i, en darrer terme, reconquerir els pantans i les centrals elèctriques en mans dels feixistes. El XVIII CE hi participà activament amb les seves tres divisions i va rebre el suport de les divisions 16 i 46 provinents de l'Agrupació Autònoma de l'Ebre. L'operació finalitzà amb el total fracàs de les forces republicanes, atès que no aconseguiren trencar la línia enemiga. L'estratègia seguida pel tinent coronel Del Barrio va rebre la crítica d'alguns companys militars com el coronel Modesto (cap de l'exèrcit de l'Ebre), Líster i les altes instàncies de la jerarquia del Comissariat. Precisament el primer i tercer coincidirien en emfasitzar la manca d'instrucció de la tropa i la debilitat dels comandaments -"los mandos y tropas de las unidades que atacaban (fa referència al XVIII CE) la cabeza de puente fueron llevados a ciegas, enterándose de la operación horas antes". Així l'informe del dia 23 d'abril deia al referir-se al XVIII CE: "debilidad en mandos y comisarios, en su mayoría de reciente creación y falta de hábito en la totalidad del Ejército, singularmente en las Divisiones 26, 30, 32 y 27"; el del dia 24

22 Manolo Pérez Cortez Asturias va passar a cap de brigada, el militar barceloní Miquel Moreno Bertó ascendí a cap de batalló, Jaume Miret, originari de Calaf, fou designat comissari polític i Lluís Sala, natural de Mollet del Vallès, fou ascendit a sergent (Bernal i Creus & Corbalán i Gil, 2003: 136).

23 La conjuminació de l'ascendència política de Del Barrio i els orígens de la divisió incidiren en que els màxims comandaments de la divisió i del XVIII CE fossin comunistes; Garcia Matas, per exemple, en fou el comissari polític, Parramón oficial de l'Estat Major i Beneján instructor polític del PSUC al Cos d'Exèrcit: DEL BARRIO, José, La situación durante el año 1938, text mecanoscrit, pp. 4, CEHI, fons Del Barrio, 2(1)a(20).

24 El soldat de l'Exèrcit Nacional, Luís Trigo Cabo, relata en un text mecanografiat inèdit, titulat Diario memorizando una época comprendida entre los años 1938-1944, les seves vivències al batalló de metralladores número 17, CE del Maestrazgo, a les campanyes del Merengue, el Cap de Pont de Balaguer i la ruptura del front de Catalunya. Per aquestes i altres actuacions obtingué tres condecoracions: Cruz Roja del Mérito Militar, una Cruz de Guerra i la Medalla de Campaña.

agregava: "se sigue observando debilidad en los mandos y comisarios del XVIII CE (...) la tropa tiene buena moral, pero falta de instrucción y mandos medios". En aquest sentit i direcció també s'ha manifestat recentment Pere Carbonell: "els nois de la 72 que hi participaven, no tindrien més de 17 anys, reclutes sense cap instrucció militar, de la Quinta del Biberó" (Carbonell i Fita, 2002: 293-294). En canvi per a Lister l'epicentre del fracàs residia en la manca de previsió per part del Barrio (Martínez Bande, 1989: 41 i 43):

Del Barrio lanzó sus fuerzas de frente contra unas posiciones magníficamente fortificadas y defendidas por un enemigo alerta, mientras hubiese podido operar al Norte, o al Sur, para coger de revés las defensas enemigas. (...) La respuesta nacional consistió en resistir a toda costa i emplear en la batalla el mínimo de efectivos.

Realment, però, hom creu que la causa del fracàs foren la interrelació de diversos aspectes derivats de la manca de temps i les imperioses necessitats polítiques i bèl·liques de la República. Era una força jove, nova, amb un total dèficit d'instrucció i preparació militar (especialment tècniques i moviments pràctics sobre el terreny) i el convenciment personal, mental i moral de lluitar a favor de la República. La divisió 27 també participà en l'ofensiva del cap de pont de Vilanova de la Barca -dies 9 a 17 d'agost del 38- que tenia la intenció d'atreure forces de l'Ebre i de disminuir la pressió que en aquells moments sofria l'exèrcit republicà en la batalla de l'Ebre²⁵.

25 Les operacions nacionals i republicanes desenvolupades al llarg del Segre han estat sintetitzades

La batalla de l'Ebre

Després de recuperar-se de les moltíssimes baixes de «El Merengue» (amb la incorporació de noves lleves, com la del «biberó») la 122a brigada (i tota la Divisió) va ser enviada a la Batalla de l'Ebre, sota les ordres d'un nou comandant, el major de milícies «Astúries» i com a comissari Sabino Sacedo Alonso²⁶. El 6 d'agost van creuar el riu per tal de rellevar les forces de la 35 Divisió del major de milícies Pedro Mateo Merino, davant de Vilalba dels Arcs. El 19 d'agost participa en els combats del triangle Vilalba-Corbera-Vèrtex Gaetà. Després de 8 dies d'intensa lluita van quedar davant de la línia de Gandesa. El 3 de setembre va patir una forta investida per part de les forces franquistes a la zona de Corbera-Gandesa, perdent la població de Corbera i veient-se obligada a retirar-se a la Venta de Camposines. Analcem-ho amb més detall.

La 122 Brigada Mixta rellevà el 6 d'agost la 35a Divisió republicana. Va ser assignada al sector Corbera-cementiri i a les cotes 402 i 404 on va quedar molt maltreta amb la pèrdua de 840 homes que foren fets presoners, quedant amb uns mínims efectius de 10 homes per companyia. De la cruesa d'aquests combats ens parla Lluís Sala (Bernal Creus & Corbalán Gil, 2003: 139):

El segon batalló de la 122 va entrar en línia el dia 23 d'agost al matí, estava

a Barallat, 1999: pp. 153-161.

26 Per tal de tenir una bona visió del nombre de soldats que la divisió 27 i el XVIII Cos d'Exèrcit republicà envià al front de l'Ebre podeu consultar: CEHI, fons del Barrio, 2(1)a(26), signat el 14 de novembre del 1938. Per a una primera aproximació al nombre de baixes podeu fer lectura de Llauredó & Sabaté, 2000: 158-163.

complet amb 800 homes a la cota 444. I al vespre restaven 82, van quedar tots allà. Els del segon batalló, allà l'Ebre, de la secció de transmissions vam passar la nit al cementiri de Corbera i l'endemà al matí abans de fer-se clar el tinent ens agafa i ens porta a uns refugis a baix a Corbera i allà hi vam estar uns tres dies, llavors els franquistes ja anaven baixant i ens van portat més avall de Camposines. I d'allà ens van treure a mig setembre.

Entre les darreries d'agost i el 14 de setembre és traslladada davant Gandesa, on restà molt malmesa.

La 123a brigada Mixta va prendre posicions el 13 d'agost al sector de Gandesa, concretament a la cota denominada dels Gironins. Repeliren durant 45 llargs dies els constants atacs de les forces de la XIIIa divisió *Mano Negra* del general Yagüe i de la 1a divisió de Navarra fins que el 3 de setembre els trencaren el front. Aquesta brigada mixta republicana va perdre 301 soldats i nombrosos comandaments.

La 124a brigada Mixta cobria el sector de Vilalba dels Arcs des del 6 d'agost. Va prendre posicions en el camí de Comasots i en la fèrria defensa de Camposines -el 3 de setembre del 1938- resultà gairebé destruïda. Perdé quasi 600 soldats i els seus efectius quedaren reduïts a uns 12 homes per companyia. El 14 de setembre abandonava la batalla de l'Ebre. El seu comandant, Ramon Soliva Vidal²⁷, va rebre la medalla de la Llibertat atesa "la brillantíssima labor realizada en los últimos combates en el Ejército del Ebro por

el Comandante de la 124 Brigada Mixta" ("A la gloriosa División 27", 1938: 2). Després d'aquestes accions a la Batalla de l'Ebre, la 27 Divisió i les seves brigades amb tantíssimes baixes no es van poder reorganitzar per a la defensa de Catalunya (Estruel, 1998). La desfeta i la retirada van ser molt dures.

La divisió 27 es prepara per a l'ocupació de Catalunya

En previsió d'una hipotètica maniobra enemiga d'ocupació de la totalitat del Principat de Catalunya, l'exèrcit de l'Est efectuà, a les darreries del mes de novembre del 1938, tot un seguit de canvis i reestructuracions per tal de mantenir la integritat de la seva línia defensiva. El dispositiu de forces en l'arma d'infanteria preveia la defensa del front de l'Est amb els cossos d'exèrcit XVIII (divisions 27-60-72 i brigada 141 integrada el 2 de gener del 1939)²⁸, XIè (divisions 26-30-32), la divisió 62 -sota el comandament directe del XIè Cos d'Exèrcit- constituïda per la 104 Brigada Mixta, la 3a Brigada d'Assalt i una Brigada de Carrabiners (conformada pels batallons 21, 47, 39 i 52) i XIIè. Els tres cossos accentuaren el seu desplegament en profunditat front els caps de pont i les vies de comunicació pròximes a Lleida. La missió general de l'Exèrcit de l'Est era mantenir una lluita de desgast disputant el terreny pam a pam. En cas que la intensitat de l'esforç enemic anul·lés les estructures defensives, les reserves dels Cossos d'Exèrcits republicanes ocuparien les posicions desplegades entre les línies del Segre i l'estratègic Canal d'Urgell -"la corriente de agua del Canal de Urgel debe conservarse hasta el último momento, para

²⁷ Va substituir a l'antic tinent coronel de la Guardia Nacional Republicana Alfredo Semprún Ramos al capdavant de la citada Brigada Mixta.

²⁸ Ejército del Este-Estado Mayor; Orden General de operaciones número 32, 2 enero de 1939, CEHI, 2(1) c(12), pp. 1.

<p>COS D'EXÈRCIT (CE)</p> <p><i>Límit nord. Riu Segre-Alòs de Balaguer-Foradada-Tudela de Segre-Cabanabona i Sanauja.</i></p> <p><i>Límit sud. Confluència del riu Corb amb el Segre-3ª sèquia del Canal d'Urgell-Bellvis-el Poal-Ibars d'Urgell-Vilagrassa i Tàrraga.</i></p>
<p>72 DIVISIÓ</p> <p><i>Límit nord. El del CE.</i></p> <p><i>Límit sud. Primera sèquia del canal</i></p>
<p>27 DIVISIÓ*</p> <p><i>Límit nord. L'anterior.</i></p> <p><i>Límit sud. El del CE.</i></p>
<p>60 DIVISIÓ</p> <p><i>Ocuparà la segona línia del dispositiu i efectuarà els contractacs de conjunt.</i></p>

Taula 4. Zones d'acció del XVIIIè CE (novembre-desembre del 1938).

no restar eficàcia a este obstáculo²⁹ frenant els intents de l'enemic per aprofundir en aquest territori.

Per la seva part el XVIII CE, confirmats el 15 de desembre del 38 els propòsits ofensius de l'enemic sobre el seu front amb dues zones de concentració als voltants de Tremp i Balaguer que definien dues possibles direccions d'atac complementades per una tercera amb base de partida al baix Segre pel sector del XIIè CE, inicià anàlogament la reorganització dels seus efectius sobre el territori col·locant-se en posicions defensives, atès que "el comienzo de la batalla parece inminente"³⁰. En aquest sentit, a les darreries del mes de novembre el tinent coronel Del Barrio ja anunciava que "no es nada imposible que se produzca, ya que todos los datos que tenemos del frente

enemigo (...) parecen indicar que se preparan para operaciones de envergadura"³¹. Les seves zones d'acció es limitaren pel nord a la línia riu Segre-Alòs de Balaguer-Foradada-Tudela de Segre-Cabanabona-Sanauja i pel sector sud a la confluència del riu Corb amb el Segre-tercera sèquia del Canal d'Urgell-Bellvis-Poal-Ibars d'Urgell-Vilagrassa i Tàrraga. La missió encarregada pel l'alt comandament al XVIII CE era defensar la línia descrita sense idea de replegament, impedit que l'enemic efectués un pas forçat o l'eixamplament del cap de pont de Balaguer.

A partir de les darreries de novembre de 1938 la reestructuració del XVIII CE adquirí notorietat. Afectà, d'una banda, a la 27 divisió que rellevaria a la 30 i, d'altra banda, a la divisió 60 que provinent de l'Ebre seria transportada amb ferrocarril a Tàrraga on es reincorporaria i quedaria a disposició del XVIII Cos³² (Taula 4). Les divisions 27 (mantenia en reserva la 123 Brigada Mixta) i 72 (mantenia en reserva

*Fins a principis del mes de desembre va tenir gran part dels seus efectius a l'Ebre. El seu lloc l'ocupava la 30 divisió amb límit nord a la primera sèquia del canal i límit sud a la confluència rius Gerp i Segre. Fins aleshores la 27 divisió estava a la rera guarda i la 60 es trobava íntegrament a la batalla de l'Ebre.

29 Directiva número 4 de l'Exèrcit de l'Est, 6 desembre del 1938, CEHI, fons Del Barrio, 2(1)c(16), pàgina 5.

30 Orden General de Operaciones número 44, 15 diciembre 1938, CEHI, 2(1)c(4).

31 Del BARRIO, José, Situación general del Ejército a fines de 1938, al CEHI, fons Del Barrio, 2 (2)a.

32 Gran part de la reestructuració pot resseguir-se a la Orden General de Operaciones número 44, 15 diciembre 1938, CEHI, 2(1)c(4).

Divisió	Brigada Mixta	Caps		Capitans		Subalterns		Sergents		Tropa	
		8-11	20-12	8-11	20-12	8-11	20-12	8-11	20-12	8-11	20-12
27	122 BM	3	5	16	24	55	88	133	168	1.449	2.919
	123 BM	5	2	21	24	49	91	199	207	1.739	2.628
	124 BM	1	3	16	24	52	84	151	202	1.435	2.667
	Total	9	10	53	72	156	263	483	577	4.623	8.214
Total XVIII CE		29	35	141	188	509	692	1.384	1.606	18.171	22.100

Taula 5. Comparació quantitativa del nombre de tropes existents a les diverses brigades mixtes de la 27a divisió i del XVIII CE preparades per entrar en combat (novembre-desembre 1938) (Font: elaboració pròpia a partir de les dades del CEHI 2(1)a(26).).

la 213 Brigada Mixta) es desplegaren al llarg de la línia defensiva marcada al cos d'exèrcit, mentre que la divisió 60 passà a ocupar la segona línia del dispositiu defensiu i es reservà per efectuar contraatacs.

Les tasques d'enquadrament i organització dels recursos del cos d'exèrcit s'anaren completant amb la incorporació de nous efectius que nodriren les pèrdues ocasionades durant la batalla de l'Ebre³³. La situació a Catalunya, però, era especialment complexa. Una crida popular a la mobilització, probablement, hagués estat difícil i infructuosa degut als problemes de subsistència i de l'elevat nombre d'emboscats³⁴. La solució es cercà duent a terme un ingent i darrer esforç humà. S'empraren reservistes de les lleves dels anys 1923 i 1924, antics presoners dels batallons disciplinaris i soldats recuperats per l'amnistia establerta pel Decret Negrín. Les xifres reflectides en la taula 5 són prou significatives.

³³ Relacionat amb l'evolució de la instrucció militar en el bàndol republicà podeu consultar Closa Salinas, 2008: 119-140.

³⁴ Aquesta és una de les causes que l'historiador Pelai Pagès (1988: 99-117) utilitza per a explicar les diverses causes que explicaren la ràpida victòria a Catalunya de les tropes franquistes.

Si el vuit de novembre de 1938 la divisió 27 comptava amb només 5.324 efectius humans, el dia 20 de desembre la xifra s'havia incrementat fins als 9.136. Per tant, en un mes i escaig es reclutaren i instruíren 3.812 soldats distribuïts de la següent manera: 1 cap, 19 capitans, 107 subalterns, 94 sergents provinents, majoritàriament, de l'escola d'oficials i sotsoficials del cos d'Exèrcit ubicada a Tàrraga i 3.591 efectius de tropa. Aquests darrers teòricament van rebre la formació militar a Pujalt, centre d'instrucció del XVIII Cos d'Exèrcit (Closa, 2004: 22-37). Finalment, el 20 de desembre, al llindar de l'atac de les tropes franquistes, la gran unitat republicana quedà formada per 24.621 homes, distribuïts en 35 caps i 188 oficials, 2.298 classes de sotsoficials i caporals, i 22.100 soldats. L'organigrama de comandament definitiu de la divisió s'establí de la següent manera (Taula 6).

En l'embranchada reestructuradora hi jugà un paper fonamental la consolidació de tot un nou entramat de línies defensives prenent com a base la L-1. La 122 Brigada Mixta de la divisió 27, per exemple, va rebre, el 20 de

CAP XVIIIÈ CE	Tinent coronel de milícies José Del Barrio Navarro.
CAP D'ESTAT MAJOR	Major de milícies Francisco Raptos Molina (des del 9 d'octubre de 1938); aquest càrrec passaria a ocupar-lo el tinent d'infanteria Ricardo Luís Calduch ⁷ a partir del 5 de novembre del citat any.
COMISSARI POLÍTIC	José Guerrero "Matas".
CAP DIVISIÓ 27	Major de milícies Marcelino Usatorre.
CAP ESTAT MAJOR	Tinent coronel Enrique Sacanell.
COMISSARI POLÍTIC	César Abis Gundian.
CPA	Tinent coronel d'artilleria José Lossada Dicenta (des del 26 de gener de 1938).
CPI	Capità d'enginyers Manuel Adell Guillén (des del 21 de desembre de 1938).
INTENDÈNCIA	Major de milícies Miguel Arenas Martín.

Taula 6. Organigrama de comandament definitiu de la divisió

novembre del 38, l'ordre d'ocupar³⁵, conservar i millorar els centres de resistència R, S i T així com els F, G i H, ubicats tots ells als voltants de Camarasa. La meitat dels seus efectius humans conjuntament amb la 3a Companyia de sapadors del batalló de sapadors núm. 18 realitzarien tasques de conservació i

millora de trinxeres i nius de metralladores, dessecació de les fortificacions inundades, construcció de nous refugis, construcció de rases d'evacuació, filats, construcció d'emplaçaments per a armes automàtiques, construcció dels Centres de Comandament, observatoris i llocs d'auxili. Paral·lelament s'emplaçà un centre de resistència -sota el pseudònim de L, K i J- als voltants de Vallfogona de Balaguer³⁶. Els flamants preparatius es completarien amb l'estudi de possibles contraatacs sobre la carretera de Balaguer a Tàrraga, a la zona entre la primera línia i la segona línia divisionària, tenint les zones altes de Bellmunt com a punt de

* Va nèixer el 23 de desembre de 1905. Després de formar part en diverses divisions va ser alumne de l'Escola Popular de Guerra d'Estat Major. Sortí amb la primera promoció el 13 d'octubre del 1937, encara que el dia 5 anterior ja havia estat designat a l'Estat Major de l'IXè Cos d'Exèrcit, fet que es verificaria el dia 25; ascendí a comandant el 10 de juny de 1938, éssent designat cap de l'Estat Major del XVIII Cos d'Exèrcit el 5 de novembre; condemnat pel franquisme el 4 de desembre de 1942, morí el 20 de desembre de 1977.

³⁵ CEHI, fons Del Barrio, 2(1)b(24), Ejército del Este, orden particular al jefe de la 27 División, 20 noviembre 1938.

³⁶ CEHI, fons Del Barrio, 2(2)a, 72 División, Subsector 38 Brigada

COMANDAMENT DE L'ARTILLERIA DEL XVIII COS D'EXÈRCIT: CAPITÀ ANTONIO BUENO FERRER				
Agrupació Sud				
Comandament: capità Conancio Narcillan Mayayo				
Tipologia armament		Nombre de peces	Zona acció	Post Comandament
Un grup de 75 c.	Orgànic	11 peces	Sector 27 Divisió	Palau d'Anglesola
3a i 10a Bateries del 107	A.A.E.	4 peces		
Un grup de 155 model 1917	Orgànic	6 peces		

Taula 7. Reestructuració de l'artilleria i del S.I.A que actuava en el sector de la divisió 27 duta a terme el dia 6 de desembre del 1938.

partida. Aquest ingent esforç humà i material els intentava protegir d'un possible avanç nacional pel pont de Balaguer.

Dins el procés reorganitzador de les tropes inserides en l'Exèrcit de l'Est i concretament en el XVIII CE, també cal esmentar la modificació del desplegament de l'arma d'artilleria seguint el model i la ubicació definits en el quadre anterior (Taula 7).

La distribució geogràfica de les seves zones d'acció permeten albirar que foren distribuïdes pensant en complementar el foc de la infanteria, és a dir, amb una funcionalitat essencialment defensiva intentant frenar els cops de mà enemics. El capità Antonio Bueno Ferrer fou designat comandant d'artilleria del XVIII CE ubicant la comandància central a Santa Maria de Montmagastrell -a uns 9 kilòmetres de Tàrraga-, la mateixa població on tenia el quarter general el comandament del Cos d'Exèrcit; rebria el suport tàctic del tinent Pedro Carbonell i de Conancio Narcillan com a caps, respectivament, de

l'agrupació nord (centre de comandament a Butsenit) i sud (centre de comandament a Palau d'Anglesola). En el sector concret de la divisió 27 s'apostaren un grup de 7 peces d'artilleria orgànica del calibre 75 dirigides pel comandant Bediaga, 4 peces del calibre 107 comandades per Marcellan i finalment el comandant Antonio Llobet s'encarregaria de la coordinació de 6 peces del calibre 155. Pere Carbonell durant els primers dies de gener del 39 seria nomenat cap de l'artilleria del cos d'exèrcit (Carbonell i Fita, 2002 : 354). Les funcions de l'artilleria adquiririen una doble vessant; una pròpiament operativa comportaria l'organització i coordinació de les unitats artillers de la Comandància i l'altra establir els plans i la direcció dels tirs en les operacions militars que se'ls confiaren³⁷. Per cert, segons consta en les memòries de Raimón Galí "les Agrupacions Tuero i Carbonell són les millors de què disposem en tot el front català" (Galí, 1991 : 341).

³⁷ Instrucciones reservadas a las unidades dependientes de este CE (XVIII), 15 diciembre 1938, CEHI, fons del Barrio, 2(1)c(6).

DEL XVIIIÈ COS D'EXÈRCIT	
INFANTERIA	Batalló d'Ametralladores núm. 30
ARTILLERIA	Bateria 37; 3a i 10a Bateries de 107 (4 peces) Grup 155 Exèrcit (5 peces)
BLINDATS	Companyia independent (9 blindats)
SAPADORS*	Grup d'obrers civils de la C.G.I. BOF número 10 i 22
DE LA 27 DIVISIÓ	
INFANTERIA	Batallons de metralladores núm. 30 i 60
MORTERS	5ª Bateria del 81 del Cos d'Exèrcit
ARTILLERIA	Bateria A.A.T. 45 de la 43 Divisió (2 peces)
BLINDATS	Una secció de la Companyia independent
SAPADORS	Batalló de Sapadors de la 60 Divisió

Taula 8. Mitjans militars complementaris del XVIIIè Cos d'Exèrcits els dies immediatament abans de l'ocupació de Catalunya (Font: elaboració pròpia a partir de la Orden General de Operaciones número 44, 15 diciembre 1938, CEHI, 2(1)c(4)).

Tot plegat s'amarà amb un seguit de mitjans militars complementaris -morters, batallons de metralladores, sapadors- on hi destaquen l'escassetat de recursos i la seva concentració a l'avantguarda deixant per als contraatacs únicament la infanteria de la 60 divisió (Taula 8). De fet, fins i tot, algunes unitats d'aquesta divisió, com el batalló de sapadors, es traslladaren fins a la primera línia de foc.

La força artillera i els morters, ambdues armes bàsiques per donar suport i cobertura a l'avanç de les pròpies tropes així com per a frenar possibles atacs enemics especialment en una guerra de trinxeres, destacaren per la mínima presència quantitativa. El reduït

nombre de blindats impossibilitava donar cobertura real a la infanteria. A més, la divisió 60 quedava totalment descoberta de mitjans bèl·lics complementaris i a mercè del foc enemic.

Malgrat tot el descrit, el desànim, tot i no fer-lo públic, era present entre gran part del comandament republicà. En aquest sentit són prou eloqüents les paraules escrites pel coronel Del Barrio referents a un potencial atac nacional i la impossibilitat de defensar el territori català assignat³⁸:

[...] la situación militar en la zona catalana (...) no es nada halagadora. Las operaciones del Ebro nos han

* Soldat dedicat, entre altres coses, a obrir trinxeres, obrir camins a l'avantguarda...

³⁸ Situación general del Ejército a fines de 1938, por el coronel Del Barrio, CEHI, fons de Del Barrio, 2 (2)a.

Francesc Closa Salinas

"La Bruixa": els voluntaris del PSUC a la Guerra Civil espanyola

producido bajas muy considerables (+ o - 50.000). La retirada, a pesar de lo que se afirmaba en los comunicados oficiales de guerra, no fue nada ordenada y dejamos en poder del enemigo buena cantidad de hombres, armas y material. Nos encontramos sin reservas y con muchas Unidades desorganizadas y sin personal. Si el enemigo llevara a cabo una ofensiva fuerte sobre

cualquier sector catalán, la situación del Ejército propio se encontraría bien comprometida.

Les forces d'ambdós bàndols eren preparades per entrar en combat. Ara era el moment d'observar i analitzar amb deteniment el grau de certesa i validesa de les afirmacions del comandant en cap del XVIII Cos d'Exèrcit Republicà.

Referències bibliogràfiques

- AIXALÀ, E. (2004): *La quinta del biberó. Els anys perduts*. Proa, Barcelona, Proa.
- "A la gloriosa Divisió 27" (1938, setembre 10), *Avançar: XVIII Cuerpo Ejército* 2.
- "A medio kilómetro de Huesca" (1936, octubre 22), *ABC*.
- ARENDETT, E. (2009): *Los papeles de España*. Tropo Editores, Saragossa.
- ARTIS-GENER, A. (1992): *Viure i Veure*. Vol 2. Editorial Pòrtic, Barcelona.
- Avançar. XVIII Cuerpo Ejército* 1 (1938, juliol 19).
- BARALLAT, M. (1999): "El front del Segre", a J. BARRULL & C. MIR (coord.) (1999): *Memòria del Segle XX*. Diari Segre, Lleida, pp. 153-161.
- BERNAL I CREUS, M. D. & CORBALÁN I GIL, J. (2003): "Entrevista a Lluís Sala i Sala. 122a Brigada Mixta de l'Exèrcit Popular de la República", *Miscel·lània. Centre d'Estudis Molletans* 18.
- BERNAUS, R. & SÁNCHEZ, F. (1999): *El municipi de Vilanova de Meià*. IEI, Mollerusa.
- CAMPS, J. & OLCINA, E. (2006): *Les milícies al front d'Aragó (1936-1937)*. Laertes, Barcelona.
- CARBONELL I FITA, P. (2002): *Entre la vocació i el deure: un estudiant de mestre a l'artilleria de l'exèrcit popular*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- CASTÁN ARA, J. C. (1997): "'Sabiñánigo'. Serralbo. 1931-1938. Comportamiento político, conflictividad social. La gran ofensiva republicana", *Revista Amigos de Serralbo* 104, pp. 1-9.
- CASTÁN ARA, J. C. (2009): "La Batalla de Sabiñánigo", *Revista Amigos de Serralbo* 39 (151).
- CLOSA, F. (2004): "Història i Patrimoni. La base d'instrucció del XVIIIè Cos d'Exèrcit Republicà a Pujalt", *Revista d'Igualada* 18, pp. 22-37.
- CLOSA SALINAS, F. (2008): "La instrucció militar republicana durant la Guerra Civil Espanyola (1937-1939): El cas català", *Ebre* 38. *Revista Internacional de la Guerra Civil* 3, pp. 119-140.
- "Cómo se efectúa la transfusión de sangre en el frente" (1936, desembre 25), *La Vanguardia*.
- CRUELLES, M. (1974): *De les milícies a l'Exèrcit Popular a Catalunya*. Dopesa, Barcelona.
- CUÉLLAR, J. (2004): "L'organització de l'Exèrcit de l'Est. La batalla de Belchite. Una estructura militar catalana sota comandament del Govern de la República", a J. M. SOLÉ I SABATÉ (coord.): *La Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*. Vol. 2 *Una revolució en plena guerra*. Edicions 62, Barcelona, pp. 237-251.
- CULEBRA, M. (1937), *Los hombres de la 27 División en la batalla de Singra*. Ediciones UHP, Lérida.
- "Dos días con la centuria Thälman, en el frente de Aragón" (1936, 7 novembre), *Estampa* 7.
- ESTRUEL, M. (1998): *Serra de Pàndols. Cota 705. Història de la Lleua del Biberó-41*. Agrupació de Supervivents de la Lleua del Biberó-1941, Gandesa.
- Front. Organ del PSU de Catalunya i portaveu de la UGT* 233 (1937a, juliol 28).
- Front. Organ del PSU de Catalunya i portaveu de la UGT* 233 (1937b, setembre 2).
- GALÍ, R. (1991): *L'Exèrcit a Catalunya*. Signe de contradicció 5. Barcelonesa edicions, Barcelona.
- GALITÓ, P.; GIMENO, M.; PITA, R. & TARRAGONA, J. (2006): *Les batalles del Segre i la Noguera Pallaresa. L'atac final contra Catalunya (abril-desembre del 1938)*. Pagès editors, Lleida.
- GUARNER, V. (1980): *L'aixecament militar i la guerra civil a Catalunya (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- HERVÀS I PUYAL, C. (2004): *Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra Civil. Política i Organització sanitàries: l'impacte del conflicte bèl·lic*. Tesis doctoral inèdit, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona. Consultable a [http://hdl.handle.net/10803/7467]
- HERVÀS I PUYAL, C. & CAHISA I MUR, M. (1997): "Notas históricas sobre el hospital de sangre número 18 de Barcelona (1936-1939)", *Gimbernat* 27, pp. 173-184.
- "El cuartel Carlos Marx" (1936, desembre 2), *Mi Revista. Ilustración de actividades* 4.
- "El enemigo sufre una grave derrota a las puertas de Tardienta" (1936, agost 16), *ABC*.
- "El entierro de Hans Beimler" (1936, desembre 8), *La Vanguardia*.
- "El hospital de sangre del PSUC" (1937, març 10), *La Vanguardia*.

- Heraldo de Tortosa* (1936, agosto 28).
 "La centuria Thalemann" (1936, desembre 1), *Mi Revista. Ilustración de actividades* 4.
 "La división Carlos Marx, en el acueducto de Tardienta" (1937, gener 3), *Crónica* 3.
L'autonomista. Diari republicà d'informació (1936a, setembre 1).
L'autonomista. Diari republicà d'informació (1936b, octubre 10).
L'autonomista. Diari republicà d'informació (1936c, octubre 12).
L'autonomista. Diari republicà d'informació (1937, març 23).
 "La UGT de Cataluña saluda a los combatiente de la 27 División" (1938, novembre 25), *La Trinchera: órgano de la 27 División* 16.
La Vanguardia (1936a, agost 28).
La Vanguardia (1936b, setembre 1).
La Vanguardia (1936c, setembre 10).
La Vanguardia (1936d, setembre 23).
La Vanguardia (1936e, octubre 1).
La Vanguardia (1936f, octubre 2).
La Vanguardia (1936g, desembre 10).
La Vanguardia (1937a, març 7).
La Vanguardia (1937b, juliol 15).
 LLAURADO, C. & SABATÉ, A. (2000): "La Sanitat republicana durant la batalla de l'Ebre: l'exemple del XV Cos d'Exèrcit", a J. PIQUÉ, Jordi & J. SÁNCHEZ CERVELLÓ (coords.): *Guerra Civil a les comarques tarragonines (1936-1939)*. Centre d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver, Tarragona. pp. 158-163.
Lluita. Organ del Partit Socialista Unificat i de la UGT 37 (1936a, setembre 12).
Lluita. Organ del Partit Socialista Unificat i de la UGT 59 (1936b, octubre 9).
Lluita. Organ del Partit Socialista Unificat i de la UGT 59 (1936c, octubre 26).
Lluita. Organ del Partit Socialista Unificat i de la UGT 59 (1937, maig 28).
 MARTÍNEZ BANDE, J. M. (1989): *La batalla del Ebro* (1989). Monografías del Servicio Histórico Militar/ ed. San Martín, Madrid..
 MASSAMUNT, J. (2001): *Els biberons. Els seus escrits, vivències, trobades i ofrenes florals (1938-2000)*. Arts Gràfiques Dalmau, Lleida.
 MARTINEZ DE BAÑOS CARRILLO, F. (coord.): *Guerra Civil. Aragón*. Delsan, Zaragoza.
 MEZQUIDA, L. M. (1972): *La batalla del Segre*. Diputación Provincial de Tarragona, Tarragona.
 PAGÈS, P. (1988): "La contribució de Catalunya a la guerra de Espanya i les relacions amb la República espanyola", a DD.AA. *Catalunya i la Guerra Civil (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, pp. 99-117.
 SOLANO SANMIGUEL, V. (2006): *Guerra Civil. Aragón: Teruel*. Delsan, Zaragoza.
 TUÑÓN DE LARA, M. (1986): *La batalla de Teruel*. Instituto de Estudios Turolenses, Teruel.
 "Un hospital modelo en Montjuich" (1937, febrer 21) *Crónica* 380, pp. 2-4.